

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ג

עורכים:

יחיאל זלינגר • אורי ישי

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשע"ט (2019)

תוכן העניינים

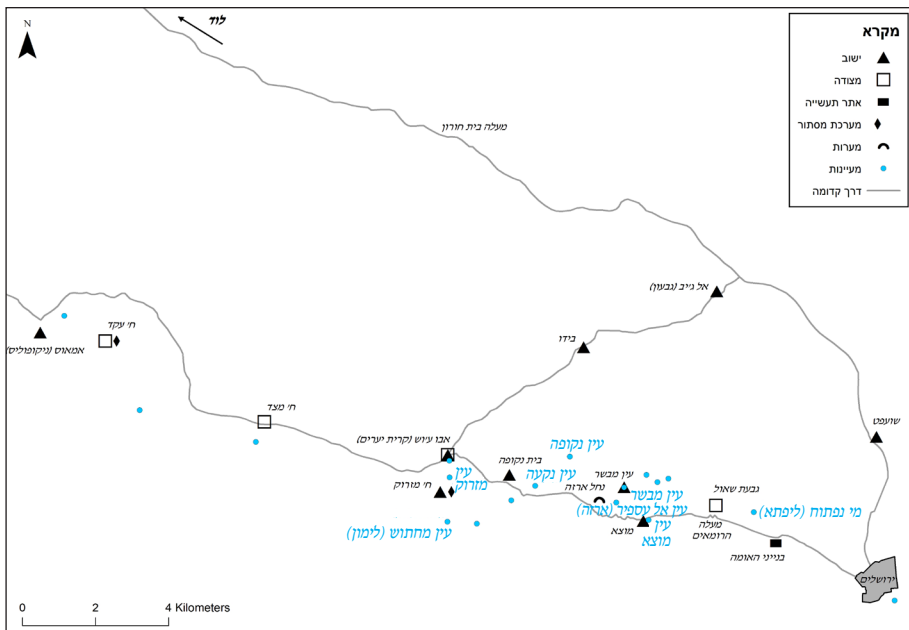
5	בפתח הקובץ
7	הקדמה
9	רועי פורת, דוד עמית, עמוס פרומקין, מיקה אולמן ובוועז לנגפורד
33	מערות ואדי חריטון - נחל תקוע רפאל לואיס ושמעון גיבסון
47	לחשוב מחוץ לקופסה: חלקות קופסה, ספלולים, טרסות וראשית הבוסתנאות בהרי יהודה דניאל עין-מור, בנימין טרופר, דנית לוי ואנט לנדס-נגר
73	חידושים בתמונה היישובית לאורך הדרך אמאוס- קריית יערים-ירושלים רחל בר נתן ואורית פלג-ברקת
93	פאר מלכים: ארמונות החורף ביריחו והשושלת החשמונאית אשר גרוסברג
135	מקוואות הרודיון עזריאל יחזקאל, בנימין טרופר, בוועז לנגפורד, רועי פורת ועמוס פרומקין
153	מערכת המים הקדומה בעין פעור יוחנן בן יעקב
181	"שאלת הבחורה": שורשיו של אתוס החברה המשותפת והצנועה בקבוצת אברהם ובכפר עציון שוקי שריר
203	תודעת השואה והשפעתה במלחמת הקוממיות: גוש עציון כמקרה בוחן בנימין טרופר
227	דילמות הלכתיות במצור על גוש עציון במלחמת העצמאות יוסי שפנייר
	בית המרגוע במשואות יצחק בשנים תש"ו-תש"ז (1946-1947): היבטים תרבותיים וחברתיים

239	התהוות יישובי פרוזדור ירושלים לנוכח אתגרי הביטחון: 1948-1951	נדב פרנקל
265	חידושים בשדה הקרסט של אגן עפרה: שדה הקרסט המוכלל הדרומי בלבנט	בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, אליהו ולדמן, שמש יערן, ולדמיר בוסלוב ויורי ליסוביץ'
281	האב ארנסט שמיץ: כוהן דת וזואולוג בארץ הקודש	יוסי לשם, חיים גורן וחנה עמית
293	קיננון, תנועה ונדידה של עופות דורסים גדולים בשפלת יהודה	גלעד פרידמן, יוסי לשם, גיל בורר, קריסטל מקליין, אבי בר-מסדה, בעז שחם, ליאור כרם ועדו יצחקי
301		רשימת משתתפים

חידושים בתמונה היישובית לאורך הדרך אמאוס-קריית יערים-ירושלים

דניאל עין מור, בנימין סטורצ'ן, דנית לוי ואנט לנדס-נגר¹

הדרך ההררית בין אמאוס-קריית יערים-ירושלים מהווה סעיף מהדרך העתיקה יפו-לוד-ירושלים, והיא הקשה מבין הנתיבים העולים אל עבר העיר מאזור השפלה. אורכה הכולל הוא כ-27 ק"מ (18 מיל רומיים) והיא חוצה ממערב למזרח את האזור שהיווה חלק מהעורף הכפרי ממערב לעיר ירושלים במהלך התקופות הקדומות. הדרך מהווה חלופה דרומית לנתיב הצפוני היוצא מלוד ועולה לירושלים דרך מעלה בית חורון (איור 1). מוצא הדרך הוא בעיר אמאוס השוכנת בפתחו של עמק איילון,² משם היא מקיפה את המורדות הצפוניים של הגבעות הסמוכות לעיר מכיוון מזרח ומטפסת על גבי שלוחת נווה אילן אל חורבת מצד וממשיכה אל עבר אבו ע'וש (קריית יערים). מאבו ע'וש יורדת הדרך וחוצה את נחל כסלון (באזור מחלף חמד כיום) ומשם מטפסת אל עבר הקסטל, יורדת דרך 'מעלה מוצא' וחוצה את האפיק הרחב של נחל שורק ולבסוף מטפסת בין הר המנוחות לשכונת הר נוף אל עבר בנייני האומה ומשם דרך שער יפו לעיר העתיקה של ירושלים (Fischer, Issac and Roll 1996: 87-98). בסקר המקיף שערכו פישר, איזק ורול לאורכה של הדרך נראו חציבות, קטעים מרוצפים, שרידי קירות תמך ואבני שפה. אלו נפגעו בחלקם במהלך

איור 1: מפת הדרכים בין אמאוס לירושלים והאתרים הנזכרים במאמר (עיבוד: דנית לוי)

העשורים האחרונים כתוצאה מפעולות פיתוח מואצות, אולם לאורכה של הדרך עדיין פזורים שרידים קדומים: כפרים, חוות חקלאיות, מצדים, מעיינות נקבה ותחנות דרך שהתקיימו במשך תקופות שונות. בעשור האחרון נערכו חפירות אחדות לאורכה של הדרך הקדומה כחלק מפעולות מקדימות להרחבתו של כביש מס' 1, שמהלכו משיק לתוואי הדרך העתיקה. אלו הוסיפו ידיעות הנוגעות לחלק מהאתרים המוכרים לאורכה של הדרך וגם חשפו אתרים חדשים (להלן).

במאמר זה נציג סקירה עדכנית של התמונה היישובית לאורך הדרך, בדגש על האתרים בין אמאוס לירושלים שהיו פעילים בין המאה השנייה לפנה"ס ועד למאה השנייה לסה"נ. מחקר הדרך עצמה אינו מצוי במוקד מאמר זה, ועיקר חשיבותה לענייננו הוא בהיותה עורק מקשר בין האתרים עצמם ובינם לבין העיר ירושלים.³ הנתונים שיוצגו ישמשו בדיון בסוגיות הנוגעות להתיישבות האזרחית והצבאית לאורכה של הדרך ולצדה, ביניהן: שאלת ראשית ההתיישבות החשובה לאורכה של הדרך בתקופה הנדונה; האופן שבו הושפעו היישובים שהוקמו לפני שנת 70 לסה"נ מתוצאות המרד הגדול (66–73/74 לסה"נ) ושאלת התחדשותם לאחר מלחמה זו; מאפייני ההתיישבות הרומית הצבאית באזור לאחר מלחמת החורבן, בתקופה שבין המרידות (77–130 לסה"נ) ולאחרי מרד בר־כוכבא. ראשית יוצגו האתרים לאורכה של הדרך ממערב למזרח (איור 1):

חורבת עקד

האתר מצוי במרחק של כשני ק"מ ממזרח לאמאוס, במיקום אסטרטגי החולש מדרום על מוצא שתי הדרכים היוצאות מאמאוס לירושלים (דרך מעלה חורון ודרך אבו ע'וש) וכן על הדרך היוצאת מאמאוס מערבה ללוד. בחפירות שנערכו במקום בין השנים 1978–1980 נתגלו שרידי מבצר ויישוב בצדו (גיחון 1992; Hizmi, Haber and Aharonovich 2013; 20: וראו הפניות שם). גיחון ופישר ייחסו את הקמת הביצורים באתר למצביא הסלווקי בכחידס בימי המרד החשמונאי בשנת 160 לפנה"ס (פישר תשנ"ה). חפירה נוספת, מטעם קצין המטה לארכיאולוגיה ביו"ש, שנערכה במקום בשנת 2012, התמקדה בחשיפת החומה הדרומית והמזרחית שלאורכה שישה מגדלים. המסקנות הראשוניות מהחפירות המחודשות תומכות בתיארוך שהציעו פישר וגיחון, כמו גם בתיארוך העיבוי החפוז של ביצורי האתר לימי מרד בר־כוכבא. בחפירות נתגלה שלב אדריכלי, שקדם למחצית המאה השנייה לפנה"ס, הכולל שרידי מבנים מפוארים שנבנו באבני גזית עם סיתות שוליים רחב וזיז בולט במרכז (היזמי, הבר ואהרונוביץ' תשע"ד: 209). כמו כן נתגלה שלב מהתקופה הרומית הקדומה שקדם לעיבוי הביצורים בזמן מרד בר־כוכבא, אולם אופיו של האתר במהלך תקופה זו אינו ברור די הצורך. האתר שימש כמצודה בימי מרד בר־כוכבא, ופרט לביצור הותקנה בו גם מערכת מסתור (גיחון תשמ"ג). חופרי הקמ"ט הציעו כי האתר שימש כמפקדת החזית המערבית של המרד, ולאחר מכן ננטש (Hizmi, Haber and Aharonovich 2013: 20–23).

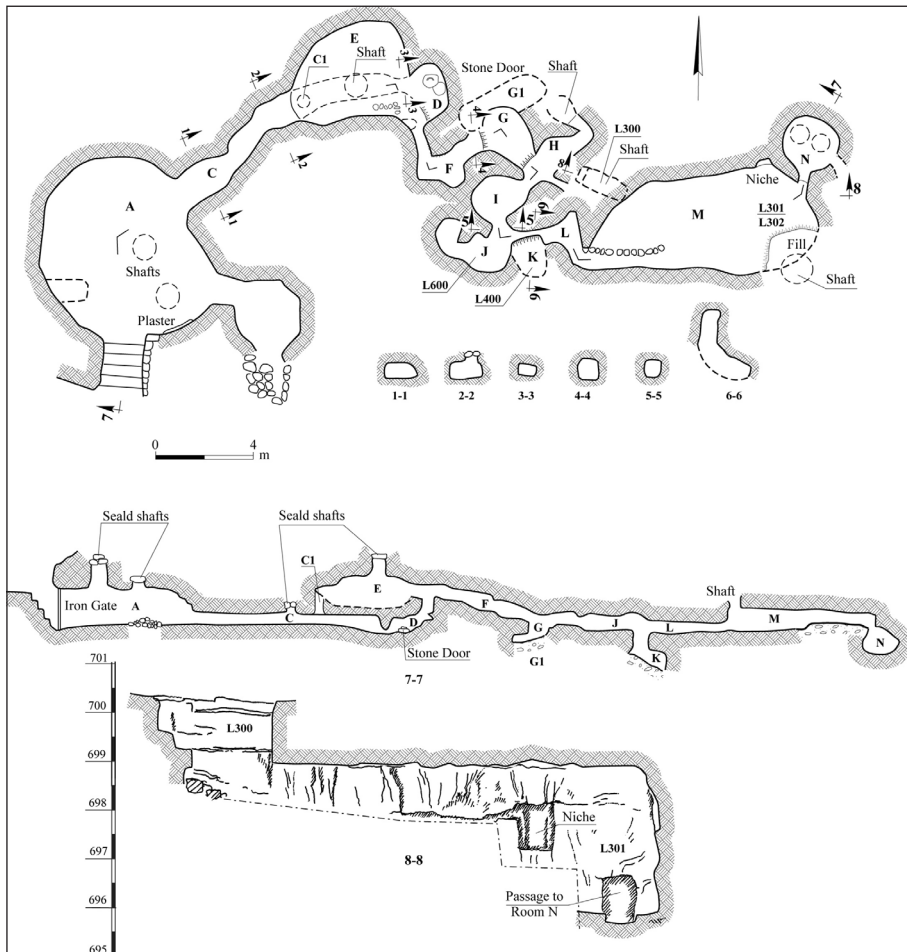
חורבת מצד

חורבת מצד שוכנת על גבעה שלטת במרכז קו הרכס שעובר בו נתיב הדרך מאמאוס לכיוון אבו ע'וש. בחפירות שנערכו באתר בין השנים 1977-1980 נחשף רצף התיישבות ארוך מתקופת הברונזה המאוחרת ועד לתקופה הממלוכית-עות'מאנית (Fischer 2012: 15-53). ייסוד המצד יוחס לימי שלטונו המאוחרים של אלכסנדר ינאי (90-86 לפנה"ס) עת הוקם באתר מתחם בנוי המשתרע על שטח של כ-200 מ"ר ובמרכזו מגדל המורכב מארבעה חדרים וחצר (Fischer 2012: 19, Fig. 2.4). כנראה ננטש המצד לאחר מותו של אלכסנדר ינאי, ואוכלס בשנית בימיו של הורדוס (37-4 לפנה"ס). בשלב זה הפך המגדל החשמונאי לגרעין מכלול מוקף בחומה, שיצרה חצר גדולה יותר ממזרח למגדל וחומת סוגרים בצדה המערבי (Fischer 2012: 24-25, Fig. 2.15). מתקני אגירה מטויחים, תנורי אפייה וכמות ניכרת של ממצא קרמי ונומיסמטי מעידים על האינטנסיביות של השימוש באתר במהלך המאה הראשונה לסה"נ עד לימי למרד הגדול, ואילו מקווה טהרה, כלי אבן גיר והיעדר עצמות חזיר מעידים על אופייה היהודי של אוכלוסיית האתר. פישר הציע שבשלב זה הפך האתר לבית אחוזה מבוצר, וכי בשלהי התקופה ייתכן שתושביו התכוננו למתקפה אפשרית של חיילי הלגיון החמישי, שהשתלטו על אמאוס באביב 68 לסה"נ, כפי שמתאר יוספוס: "אספסיאנוס כבש שם את מעברות ההרים בדרך לירושלים, ושם במקום שהוא את מחנהו והקיף עליו מצודה והשאיר שם את הלגיון החמישי" (**מלחמת היהודים** א: 443-450). הכנות אלו באו לידי ביטוי בעיבוי חלק מהקירות, בחלוקה מחודשת של חלק מהמרחבים ובהוספת מתקנים (Fischer 2012: 282). את נטישת האתר בשלב זה ייחס פישר לצעידת חיילי הלגיון החמישי (Macedonica) והעשירי (Fretensis) לירושלים על פי פקודתו של טיטוס "דרך אמאוס" (**מלחמת היהודים** ה: 51-51), שפישר פירש כדרך העולה מאמאוס לחורבת מצד (פישר 2009: 195) לאחר שננטש האתר לא התחדשה בו הבנייה במהלך התקופה הרומית התיכונה (שלהי המאה הראשונה לספירה ועד המאה השנייה לספירה), אולם ממצא קרמי ונומיסמטי האופייני לתקופה זו קשור ככל כנראה לפעילות 'צבאית', שלדעתו של פישר קשורה בפטרולים שערך הצבא הרומי לאורך הדרך (Fischer 2012: 282-283). ממצא חשוב המיוחס לשלב זה הוא שבר אבן מיל המתוארכת לשנת 162 לספירה ומעידה על הסדרה של הדרך במהלך ימיו של מרקוס אוריליוס (Fischer 2012: 54-56). היא מצטרפת לאבן מיל נוספת מפרק זמן זה, שנמצאה בתחומי אבו ע'וש (ראו להלן).

חורבת מזרוק

במהלך 2009 נתגלו שרידי אתר המצוי במרחק של כקילומטר מדרום לגרעין הקדום של הכפר אבו ע'וש, במורד השלוחה המשתפלת דרומה מתל קרית יערים (ראו להלן). האתר נתגלה בעקבות שוד עתיקות אינטנסיבי שהסב לו נזק ניכר. בחפירה במקום נחשפו שרידי שני מבנים שלהם חצרות ובהן פירים חצובים המובילים לחדרים תת קרקעיים, שמאפייניהם מעידים כי שימשו למסתור (עין מור 2015 [א]). בסמוך למבנים נתגלו מספר מתקנים ובהם בור מים, מאגר מים ומערות קבורה האופייניות לתקופה הרומית הקדומה. ממצאים קרמיים ונומיסמטים מהמחצית הראשונה של המאה השנייה לפנה"ס מעידים על פעילות כלשהי באתר במהלך התקופה הסלווקית, אולם עיקר המכלול הקרמי מתוארך

לתקופה שבין ראשית המאה הראשונה לפנה"ס ועד לימי המרד הגדול (עין מור 2015 [א]), למרד נגד הרומאים (67/68 לסה"נ). אחת התגליות המפתיעות באתר הייתה חשיפתה של מערכת מסתור גדולה המשתרעת על שטח של כ-550 מ"ר (איור 2). לצורך התקנתה נחתמו שני בורות מים, מאגר מים גדול ומתקן נוסף, ששימש ככל הנראה כמקווה טהרה, והוסבו לשמש כחדרי מסתור. בשונה ממערכות המסתור המוכרות מאזור שפלת יהודה, המחילות בחורבת מזרוק אינן מתאפיינות באחידות בחתך או במידותיהן, שכן הן מנצלות סדקים טבעיים בסלע הגיר הקשה. פרט לעובדה זו ניכרים במערכת כל התכונות והמאפיינים המוכרים ממערכות דומות בשפלת יהודה, הרי חברון ובית אל והגליל (Kloner and Zissu 2009) פירים, מעברים צרים, מתקני אחסון, הבדלי גבהים בין מפלסים שונים ומתקני

איור 2: מערכת המסתור מחורבת מזרוק, תוכנית וחתכים (עיבוד: נטליה זאק)

איור 3: מתקן נעילה בבסיס פיר E במערכת המסתור בחורבת מזרוק (צילום: דניאל עין מור)

נעילה, דוגמת אבן סגירה שנמצאה בתחתית פיר E, שלה ידית חצובה שהקלה על חסימת הכניסה לאחת המחילות (איור 3). הממצא הקרמי ממערכת המסתור מתוארך בעיקרו למאה הראשונה לסה"נ, אם כי כמה מהטיפוסים המופיעים בה מצויים גם במכלולים קרמיים מהמחצית הראשונה של המאה השנייה לסה"נ (עין מור 2015, איור 3, Ein Mor Forthcoming). שרידים משלושה חדרים ממבנים נוספים באתר נתגלו בחפירה שנערכה בשנת 2014 במרחק

של כ-200 מ' מצפון למבנים שנחשפו במהלך עונת החפירות ב-2009. בחדרים אלו ניכרים שלושה שלבי שימוש המתוארכים למן השליש הראשון של המאה הראשונה לפסה"נ ועד המאה הראשונה לסה"נ. בין הממצאים מהחפירה שנערכה בחדרים אלו ראוי לציון מיוחד מטמון של 114 מטבעות מהשנה הרביעית למרד נגד הרומאים (Ariel, Marco and Betzer 2018). אריאל, מרקו ובצר הציעו שהטמון הוסתר על ידי אדם (או קבוצה מצומצמת של אנשים), אולי במסגרת סיור צבאי. תכלית הסיור עשויה הייתה להיות תצפית מקדימה אל עבר מערב, הכיוון שעשויים היו להגיע ממנו כוחות חיילי הלגיון הרומי החמישי, שהשתלטו כאמור על אמאוס באביב שנת 68 (ראו לעיל). הצעה זו מבוססת על כך שבשלב שבו הוטבעו מטבעות כבר הלך והתהדק המצור שהטילו הכוחות הרומיים על העיר ומן הסתם הוגבלה תנועתם של תושבים ופליטים באזור זה (Ariel, Marco and Betzer 2018: 20). יהיו הסיבות אשר יהיו לכך שטמון זה לא נאסף על ידי בעליו, עיקר חשיבותו לענייננו הוא בקביעת זמן הפעילות האחרונה בחורבת מזרוק לפרק זמן קצר לפני חורבנה של העיר ירושלים. הנפח הכולל של מאגרי המים שנתגלו בתחומי האתר, שרידי המבנים ומערות הקבורה הסמוכות לאתר, מצביעים כי מדובר ככל הנראה בכפר שנוסד במקום במהלך ימי שלטונו של אלכסנדר ינאי (103-76 לפנה"ס). מערכות המסתור וחללי המסתור שנתגלו בחצרות המבנים, קשורים להיערכות היישוב לקראת מאורעות המרד הגדול, שבגינם גם ננטש (עין מור 2015 [א]; Ein Mor Forthcoming)⁴.

בחפירה נוספת שנערכה בשנת 2011, במרחק של כ-450 מ' מצפון-מזרח לשרידים שנחפרו בחורבת מזרוק בעונות 2009 ו-2014, נתגלו חלק ממרכיביה של מערכת שלחין הכוללת בריכת אגירה ותעלות השקיה (בן-ארי 2015). החפירה נערכה במיקומו המשוער של מעיין המופיע על גבי המפות המנדטוריות בשם 'עין אל מזרוק' (Ein el Mazrūq). עיקר הממצא הקרמי מהחפירה מתוארך לשלהי תקופת הברזל והתקופה הרומית הקדומה (בן-ארי 2015: 25, איור 27). המעיין (שכוסה בשפכי בנייה מודרניים), מהווה את מקור המים ה'חיים' הקרוב ביותר לחורבת מזרוק.

אבו ע'וש

בתחומי הכפר אבו ע'וש מוכרות מערות קבורה שתוארכו לתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה. ממצא קרמי מתקופות אלו נאסף באזורים שונים של הכפר במהלך סקרים אחדים (זיסו 2001: 78; Fischer, Issac and Roll 1996: 39–41; Finkelstein et al 2018: 118). עד לאחרונה כמעט שלא נתגלו באזור זה שרידים אדריכליים שיוחסו לתקופות אלו. בחפירות שנערכו במהלך השנים האחרונות בתחומי הכפר נתגלו שרידים דלים של מבנים מהתקופות הנדונות. אלו מתוארים כאן לצד עיקר הממצא הארכיאולוגי (הרלוונטי לתקופות הנדונות במאמר זה) המתרכז בשלושה אזורים בתחומי הכפר.

הכנסייה הבנדיקטינית: דה וו וסטיב הציעו לתארך את בריכת האגירה הגדולה ששולבה בבניית הקריפטת של הכנסייה הצלבנית במרכז הכפר למאה הראשונה ועד המאה השלישית לסה"נ, וזאת על סמך כתובת בנייה המשולבת בקיר הצפוני של הכנסייה (וראו להלן 13–14, Pl. I, Figs. 9–37, 6–41, de Vaux and Steve 1950: 9–37, 6–41, Pl. I, Figs. 13–14). מכיוון שלא ניתן לקבוע בוודאות שכתובת זו נמצאת באתרה, תיארוך זה אינו מבוסס דיו (Eck 2014: 25, No. 722).

דיר א'־שייח: בחפירה שנערכה למרגלות גבעת דיר א'־שייח בחלקו הצפון־מזרחי של הכפר נתגלו שרידי מבנה בהשתמרות גרועה, שהיה ככל הנראה חלק מיישוב או חווה חקלאית. על סמך הממצא הנומיסמטי, הציע החופר כי המבנה הוקם בתקופה ההלניסטית והיה בשימוש בתקופה הרומית הקדומה והמאוחרת (עדוי 2016). במילויים שכיסו את השרידים באתר נתגלו אחד־עשר מטבעות ובהם מטבע מימי המרד הראשון ברומאים (67/68 לסה"נ); אסימון לא טובע ממטבעת ירושלים בימי הבית השני; מטבע ממימי טיטוס ('הודה קפטה', 71–73 לסה"נ, ממטבעת קיסריה) ומטבעות נוספים מהמחצית השנייה של המאה השלישית לסה"נ ומהמאה הרביעית לסה"נ (עדוי 2016).

דיר אל עזאר: האתר שוכן בפסגת רכס קרית יערים ומזוהה על ידי חלק מהחוקרים עם תל 'קרית בעל' (בעקבות **אבסביוס אונומסטיקון** 114: 7–23), או תל קרית יערים (Robinson and Smith 1841: 334–336; Tsafir, Di-Segni and Green 1994: 100, 'Cariath Iarim'; Fischer, Issac and Roll 1996: 113; McKinny et al 2018; Finkelstein et al 2018) מראש האתר תצפית נרחבת מערבה לעבר מישור החוף. בחפירות שנערכו במקום בין השנים 1995–1996 נחפרה מערה ובה ממצא קרמי מהמאה השנייה לסה"נ, כלי ברזל, מפתח ופסלון נשר (ברקאי, בע"פ)⁵. בחפירת הצלה במהלך 2014 במדרון הצפון־מערבי של האתר נתגלו שרידי קירות דלים וממצא קרמי מהתקופות הרומית־מאוחרת (בן־ארי 2016). בחפירה נוספת שנערכה ב־2017 בפסגת האתר נתגלו שרידי מסד רבוע הנתמך בקירות אבן מסיביים. ייתכן שזה שימש במהלך התקופה ההלניסטית, אולם תוצאות החפירה בשלב זה אינן ברורות די הצורך (Finkelstein et al 2018: 61–62). החופרים הציעו כי במהלך המאה הראשונה לספירה שולב המסד בבניית מחנה רומי, שהשתרע באזור זה על פני שטח של 150×150 מ' (Ibid: 57–65).

אפיגרפיה: בניגוד למיעוט הממצא האדריכלי שנמצא עד כה בתחומי הכפר בתקופות הנדונות, ישנו עושר יחסי של ממצא אפיגרפי מהתקופה הרומית הכולל ארבע כתובות בלטינית: האחת היא חלק מכתובת של מבנה אימפריאלי שנמצאה בשימוש משני על ידי ונסן בדיר אל עזאר (Vincent 1907: 417–421, Fig. 281). החוקר אק הציע כי הכתובת מעידה על קיומו של מחנה של קוהורטה (Cohort) של הלגיון העשירי או של חיל־עזר של

הלגיון וכי יש לתארכה לשנת 71/72 לסה"נ (Eck 1999: 109–120). שתי כתובות מזכירות את יחידת וקסילטיו (Vexillatio) המשויכת לגיון העשירי, האחת נמצאה בדיר אל עזאר (Eck 2014: 26, No. 723) והשנייה משולבת בקיר הצפוני של הכנסייה הצלבנית (Eck 2014: 25, No. 722). כתובת רביעית נגלתה על שבר מצבת קבורה שאק הציע לשייך לחייל רומי ששירת במחנה שהוקם על ידי אספסיאנוס (69–70 לסה"נ). (Eck 2014: 38–39, No. 735). בנוסף לכתובות אלו נמצאו בתחומי אבו ע'וש גם שתי אבני מיל רומיות שנתגלו ב־1904 בסמוך לגבעת דיר א'־שייח. על גבי אחת מהאבנים מופיעה כתובת המציינת את אבותיו של מרקוס אוריליוס (Marcus Aurelius) ולוסיוס וארוס (Lucius Verus) ששלטו יחד בין השנים 161–169 לסה"נ (Fischer, Issac and Roll 1996: 293).⁶ ממצא מעניין נוסף מתחומי הכפר הוא ארון עופרת מעוטר שתוארך על ידי אבי־יונה ורחמני למאה השלישית לספירה וייתכן ששימש לקבורתו של חייל או קצין בלגיון הרומי (10, No. 150, Avi-Yonah 1935).

בית נקופה

בחפירת הצלה שנערכה במהלך 2012 במרכז מושב בית נקופה נחשפו שרידים מאתר נוסף, שבדומה לחורבת מזרוק לא היה מוכר קודם לכן. האתר נפגע באופן קשה מעבודת כליים מכניים טרם החפירה (בארי 2015). השרידים הקדומים ביותר שנתגלו במקום הם של מבנה גדול שנוסד בימי הורדוס. בחפירה נחשפו גם שרידי מבנה נוסף ותעלת מים שתוארכו למאה הראשונה לסה"נ וקטעי קירות מהתקופה הרומית המאוחרת. כמו כן נתגלו מטבע המתוארך לשנה הראשונה או השנייה של המרד הגדול וקערת אבן האופיינית לתרבות החומרית היהודית במהלך התקופה הרומית (בארי 2015, איור 9:13). בארי הציע שבמקום היה כפר יהודי, ולאחר שנת 70 נבנה על גביו יישוב שהתקיים במשך התקופה הרומית תיכונה/מאוחרת (בארי 2015).

עין נקעה

במרחק של כ־700 מ' מדרום-מזרח לשרידי היישוב שנתגלו במושב בית נקופה (ראו לעיל) מוכרים שרידי חורבה המשתרעת ממזרח למחלף חמד משני צדי כביש מס' 1. על פני השטח פזורים חרסים רבים מהתקופות הרומית הקדומה, הרומית מאוחרת, הביזנטית והעות'מאנית (עין מור 2013). בצד הדרומי של הכביש מופתה מערכת מים תת קרקעית הכוללת נקבה חצובה, חדר ביקורת, פירי גישה, תעלות חצובות ובנויות ובריכות אגירה. ניכר כי המערכת משקפת שלבים שונים של שימוש (מרקוס 1993: 58–60; עין מור 2013; סטורצ' 2016). תושבי הכפר נקובה, ששכן בסמוך לחורבה עד לשנת 1948, כינו את המעיין 'עין נקעה'. בשנת 2010 נחשפו שרידים מתעלה שהוליכה את מי המעיין אל בריכת אגירה קטנה (1.8×1.8 מ', 0.5 מ' עומק). שרידים אלו יוחסו לתקופה הביזנטית, אולם הממצא הקרמי כולל גם טיפוסים האופייניים למאה השנייה ועד המאה הרביעית לסה"נ (Golding-Meir and Klonymus 2017: 236–239, site 13). בחפירה בשנת 2012 נחשפה מחדש בריכת איגום נוספת (7×5.5 מ') המצויה מצפון לזו שהוזכרה לעיל וסדרה של תעלות בנויות באזור הפינה הצפון-מערבית של הבריכה (סטורצ' 2016, איור 4). על פי הממצא הקרמי הקדום ביותר שנתגלה בחפירה ועל פי מטבע הרודיאני שנמצא בטיח של

אחת מהתעלות, תארכו החוקרים את השלב הקדום של המערכת למאה הראשונה לסה"נ. בחפירת מערכת התעלות הובחנו ארבעה שלבי שימוש. לממצא הקרמי המתוארך מהשליש האחרון של המאה הראשונה ועד למחצית המאה השנייה לסה"נ נמצאו מקבילות באתר בנייני האומה (ראו להלן).

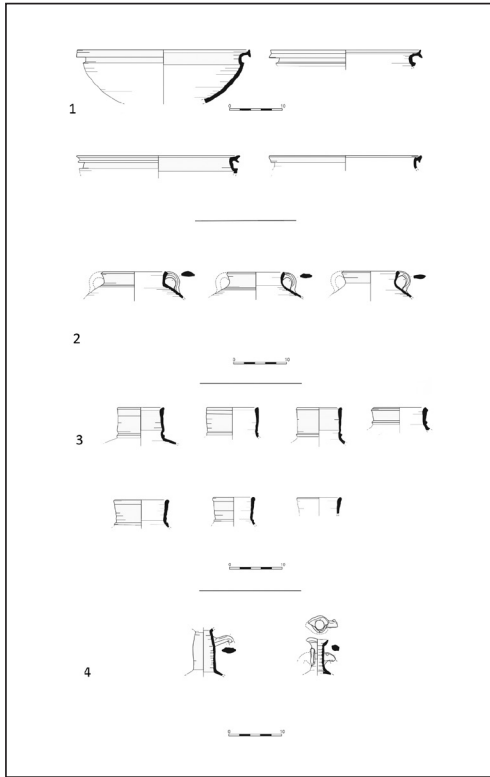

איור 4: התעלות בעין נקעה (צילום: בנימין סטורצ'ן)

נחל ארזה

בעבודות תשתית שקדמו להקמתו של גשר מעל אפיקו של נחל ארזה, בתוואי כביש מס' 1, נחשפו פתחיהן של שתי מערות קרסטיות בגדה הדרומית של הנחל (עין מור 2015 [ב], עין מור בהכנה). סימני החציבה שנתגלו במערות אלו מעידים על כך שהוכשרו באופן ארעי לצורך שהייה. המכלול הקרמי באחת המערות (מערה ב') מתוארך החל מהמחצית השנייה של המאה הראשונה לסה"נ ועד לשנת 70 לסה"נ (איור 5). במכלול נמצאו חרסים רבים של קנקני אגירה. ייתכן שהמערות שימשו מפלט למורדים. במערה א' נתגלה ריכוז של פסולת חציבה בסמוך לפתח. גיחון הבחין בתופעה דומה במערכת המסתור שתוארכה לימי ברכוכבא בחורבת עקד (גיחון תשמ"ג: 39), והיא נמצאה גם במערכת המסתור שנסקרה ונחפרה בחורבת מזרוק בסמוך לאבו ע'וש (Ein Mor Forthcoming). ב"עין המבשר" המצוי במרחק של 650 מ' בקו אווירי מעל לגדתו הצפונית של הנחל (ראו לעיל ואיור 1) נתגלו שרידי יישוב שהתקיים גם במהלך התקופה הרומית, אולם תוצאות החפירה בו טרם פורסמו (Feig in preparation).

מוצא

איור 5: מכלול הכלים מחפירת מערה ב' בנחל ארוזה: 1. קרטרים, 2. סירי בישול, 3. קנקני אגירה, 4. פך וצפחת

באזור מוצא נתגלו שרידי אתרים ארכיאולוגיים נרחבים ורב־תקופתיים הפרוסים כיום משני צדי כביש מס' 1. ניתן לייחס את האינטנסיביות של ההתיישבות במשך התקופות השונות באזור זה לשפיעת המעינות המרובה ולהימצאותן של אדמות נוחות לעיבוד באפיקו הרחב של נחל שורק Greenhut (2009: 1–7).

בחפירות שנערכו עד כה בתל מוצא (Greenhut and De Groot, 2009, קיסילביץ' ואחרים, 2014, וראו הפניות שם), לא נתגלו שרידים משמעותיים מהמאה השנייה לפנה"ס ועד המאה השנייה לסה"נ (Greenhut, 2009:5).

בשלוש עונות חפירה בין 1993–2003 נחפרו שישה שטחים (A–F). בשטח A נחפר חלק ממבנה שתוארך לתקופה הביזנטית (Greenhut 2009: 24, Pl. 2.2). בחפירות המחודשות שנערכו בתל בשנים 2012–2013 נחשפו חדרים נוספים מאותו מבנה (קיסילביץ' ואחרים, 2014, איור 16). אבני גזית מסותתות היטב וכמה פריטים אדריכליים, בהם בסיס עמוד

מונומנטלי, שמקורם כנראה במבנה, מעידים על איכותו. בחפירת המבנה נמצאו גם שברי פרסקו. הממצא הקרמי בחפירה המחודשת מאפשר להקדים את התאריך המיוחס להקמת המבנה למאה השלישית ולמאה הרביעית לסה"נ. ייעודו של המבנה אינו ברור, אולם נראה כי הוא כלל חדרים ערוכים סביב חצר פתוחה האופיינית למבנים 'אזרחיים' כווילות או בתי חווה המוכרים מהתקופה הרומית המאוחרת באתרים נוספים בקרבת ירושלים דוגמת עין יעל הממוקם בסמוך לדרך הרומית המחברת בין ירושלים ובית גוברין (אדלשטיין תשנ"ד; אבנר 2015; פישר 2009: 198) ורמת רחל (שכבה 3, Aharoni 1964, ליפשיץ ואחרים תש"ע). הדרך הרומית חצתה את נחל שורק למרגלות התל באזור המכונה כיום מוצא תחתית. באזור זה נתגלו במשך השנים שרידים רבים שיוחסו לתקופה הרומית. בחפירות שנערכו במקום בשנת 1973, נחשפו (כמעט בשלמותם) שני מבנים שתוארכו לתקופה הרומית (איזנברג תשל"ד). חדרי המבנים עוטרו בפרסקאות צבעוניים, הדומים במאפייניהם לאלו שנתגלו בחפירות הרובע היהודי בירושלים. שני מטבעות נמצאו במבנה שלישי באתר:

איור 6: שבר ספל מעוטר בדמותה של אלת הניצחון הרומית, ויקטוריה, מוצא (צילום: אנט לנדס-נגר)

האחד מתוארך לימיו של הנציב פונטיוס פילאטוס (29–31 לסה"נ) ומטבע כסף נוסף של אספסיאנוס שנטבע לאחר שנת 70. איזנברג הציע כי מבנים אלו היוו חלק מהיישוב היהודי האמיד שהתקיים במוצא בתקופה הרומית הקדומה וכי זה ננטש במהלך המרד הגדול וחזר לשמש את אנשי הצבא הרומי שהתיישבו במקום (איזנברג תשל"ד: 64; זיסו 2001: 77). בחפירות נוספות שנעשו במקום נתגלו שרידים מועטים מהתקופה הרומית הקדומה (Fischer, Issac and Roll 1996: 225–226). בחפירות שנערכו במהלך השנים האחרונות, ונמשכות גם כיום, הולכים ונחשפים מדרום

לכביש מס' 1 שרידי יישוב מתוכנן היטב המתוארך על פי הממצא הקרמי והנומיסמטי לשלהי המאה הראשונה לסה"נ ולמאה השנייה לסה"נ. בחפירה שנערכה בשנת 2012 נמצא באחד ממבני האתר מכלול קרמי ובו נר הרודיאני מקורצ'ף, נר דיסקוס, קערות מדף, קנקנים וקערות האופייניים למכלולים שיוחסו בעבר לחיילי הלגיון העשירי (מזרחי 2015). בנוסף נתגלו גם ארבעה קברי ארגז שייתכן שיש לקשור אותם ליישוב זה. בחפירה בשנת 2017 נתגלו שרידים נוספים ממבני היישוב.⁷ גם הממצאים מחפירה זו תוארכו לתקופה הרומית המאוחרת ובהם כלי חרס האופייניים לשלהי המאה הראשונה לסה"נ ולמאה השנייה לסה"נ, פיבולות מתכת בגדלים שונים, קוביית משחק עשויה עצם, מטבעות ושבר ספל חרס עם הטבעה של דמות האלה ויקטוריה – פטרונית הצבא הרומי (איור 6). במוצא נתגלו בעבר גם טביעות חותם של הלגיון העשירי על גבי לבנים ורעפים (ליבוביץ 1957: 25; Reifenberg 1931: 157, Pl. IV:3). הממצאים מחפירת האתר תומכים בזיהוי המקובל של מוצא עם אמאוס, הנזכרת על ידי יוספוס כמקום הנמצא שלושים סטאדיות מירושלים בו יישב אספסיאנוס 800 ווטרנים (מלחמת היהודים ז: 217).⁸ עדות נוספת העשויה להיות קשורה באתר זה נתגלתה ב־1988 בחפירה שערך ש' גודוביץ' במערת קבורה במוצא עלית הסמוכה. זו הכילה נרות, כלי זכוכית וממצא נומיסמטי מהמאה השנייה והמאה השלישית לסה"נ. במערה נמצאו גם שברי גלוסקמות שגודוביץ' הציע שהיו שייכות לשלב השימוש הראשון במערה (גודוביץ' תשנ"ו).

גבעת שאול

בסמוך לקצה קטע הדרך המכונה 'מעלה הרומאים' (כיום בתחומי בית חולים גבעת שאול), מוכרים שרידי מצד נוסף החולש על קטע תלול, העולה בין הר נוף וגבעת שאול לכיוון בנייני האומה (Tzaferis 1974). בחפירות שנערכו במקום נחשפו שני שלבי בנייה עיקריים:

השלב הקדום תוארך על סמך ממצא קרמי ונומיסמטי לימי שלטונו של אלכסנדר ינאי (103-76 לפנה"ס) והוא כולל מגדל רבוע מסיבי (9.5X10 מ') המורכב מאבני גזית גדולות. קומתו התחתונה השתמרה במלואה והיא מחולקת לארבעה חדרים. תוכניתה דומה לשרידי המגדל מאותה התקופה בחורבת מצד (ראו לעיל). המגדל המשיך לשמש בימיו של הורדוס, ואולי אף מאוחר יותר, וננטש, ככל הנראה, לאור אירועי המרד הגדול (Tzaferis 1974: 94). החופר הציע כי הקמתו של המגדל הייתה חלק ממערך של מבנים צבאיים ששימשו לאבטחה ולגביית מיסים בדרך לירושלים. המבנה המאוחר יותר שילב בתוכו את המצד החשמונאי/הרודיאני ללא שינויים ניכרים. תוכניתו רבועה (16X16 מ') והוא כולל שישה חדרים הערוכים סביב חצר מרכזית (Tzaferis 1974: 87, Fig. 2). צפיריס הציע לתארך מבנה זה לשלב מוקדם במהלך המאה הרביעית לסה"נ. ראוי לציין את המספר הרב של המטבעות שנמצאו בחפירה (מעל ל-200), שמרביתם מסוף המאה השנייה ועד למאה השישית לסה"נ, והמוקדמים בהם מימי אלכסנדר ינאי.

בנייני האומה

אתר בנייני האומה חלש על הקצה המזרחי של הדרך העולה לירושלים דרך 'מעלה הרומאים'. בראשית התקופה החשמונאית החל להתפתח באתר בית יוצר לכלי חרס (איור 7), שהתמחה בייצור סירי בישול בעיקר סגורים (איור 9), קנקנים וכנים (לוי ובארי תשע"ח; Berlin 2005 Rosenthal-Heginbottom). בתקופה הרומית הקדומה התרחב בית היוצר ונמצאו בו יחידות ייצור שכללו כבשן (איור 8), בריכה להכנת טין, מאגר מים מטויח, מקווה טהרה וחללים ששימשו לעבודה, לייבוש ולאחסון התוצרת (בארי ולוי תשע"ח: 18).

איור 7: תצלום אוויר של בית יוצר בסמוך לבנייני האומה (צילום: Sky View)

על האופי היהודי של יושבי האתר מעידים מקוואות הטהרה ששימשו את הקדרים ואת תוצרתם, כלי האבן,

היעדר עצמות חזירים בשכבות המתוארכות לתקופה, אותיות, כתובות ושמות בעברית שנחרתו על כני החרס, וכן ידיות קנקנים שהוטבעו בחותמות "ירושלם" ו"יהד" האופייניים ליהודה בימי החשמונאים (בארי ולוי תשע"ח: 26-27). באתר נמצאו מטבעות מהמרד הגדול שלאחריו שבו קדרים יהודים לאתר וחידשו בו את הייצור בפיקוח הלגיון העשירי (לוי ובארי תשע"ח: 131-134). בתקופה זו הצטמצם הייצור ליחידת ייצור אחת בדרום

איור 8: כבשן יוצר שנתגלה בסמוך לבנייני האומה (צילום: רון בארי)

האתר. הקדרים המשיכו לייצר כלי בישול במסורת הבית השני, אולם ב־זמנית ובהדרגה החלו גם לייצר חומרי בנייה מחרס ללא טביעות הלגיון העשירי, וכלים במסורת חדשה האופייניים לצבא הרומי. במחצית הראשונה של המאה השנייה לסה"נ הקים במקום הלגיון הרומי בית יוצר חדש שנבנה ועבד במסורת ייצור רומית האופיינית לצבא הרומי (לוי ובארי תשע"ח: 134–137) וייצר חומרי בנייה טבועים בחותמות הלגיון (איור 10), וכלי חרס האופייניים לצבא הרומי, בעיקר כלי שולחן, כלי

מטבח וכלי אגירה (Rosenthal–Heginbottom forthcoming). הייצור הצבאי נמשך עד לסוף המאה השנייה לסה"נ. (Hershkovitz 2005; Magness 2005; Rosenthal–Heginbottom 2005;)

איור 10: טביעת לגיון עשירי על גבי רעף מאתר בנייני האומה (צילום: קלרה עמית)

איור 9: סיר בישול מהתקופה הרומית שיוצר באתר בנייני האומה (צילום: קלרה עמית)

דיון

התקופה ההלניסטית/חשמונאית

ממצאים קרמיים ו/או נומיסמטיים משלושת האתרים שנסקרו לעיל (חורבת מצד, חורבת מזרוק ואבו ע'וש), מעידים כי התקיימה בהם פעילות במהלך המחצית הראשונה של המאה

השנייה לפנה"ס. אולם שרידים אדריכליים משמעותיים מתקופה זו נתגלו רק בחורבת עקד ובבית היוצר בבנייני האומה. השלבים האדריכליים המוקדמים ביותר שנתגלו בשאר האתרים יוחסו על ידי חופריהם לימי שלטונו של אלכסנדר ינאי (103-76 לפסה"נ), אז הוקמו שניים מהמגדלים לאורך הדרך בחורבת מצד ובגבעת שאול, וככל הנראה גם נוסד היישוב הכפרי בחורבת מזרוק. פישר הציע כי הקמת המצדים היוותה חלק ממדיניותו של אלכסנדר ינאי שנועדה לשמור נתיב זה כתוואי חלופי לקשר עם השפלה ומשם עם העיר יפו, שלהגנתה ייחס משמעות מרובה (Fischer 2012: 279) וראו הפניות שם). אולם נראה כי המצדים שימשו גם לאבטחת הדרך מהאזור הכפרי אל עבר העיר. לאור הנ"ל נראה כי יש לייחס את שלב הפעילות הראשונה לאורכה של הדרך (במסגרת התקופה הנדונה) לימי שלטונו של אלכסנדר ינאי.

התקופה ההרודיאנית/הרומית הקדומה

מסקירת הנתונים המיוחסים לתקופה ההרודיאנית/רומית (עד למרד החורבן) מתקבלת תמונה של המשכיות וצמיחה של האתרים לאורכה של הדרך. אל האתרים שהתקיימו כבר בראשית המאה הראשונה לפנה"ס נוספו עוד שלושה אתרים (בית נקופה, עין נקעה ומוצא, כאשר טיב הפעילות בתקופה זו בחורבת עקד אינו ברור בשלב זה של המחקר). חורבת מצד הורחבה כבר בשלב מוקדם של תקופה זו, והפעילות בה הגיעה לשיאה במהלך המאה הראשונה לסה"נ (Fischer 2012: 279). גם עיקר הממצאים שנתגלו משרידי הכפר בחורבת מזרוק ומעין מזרוק הסמוך יוחסו לתקופה זו. המבנה הגדול בבית נקופה, שנוסד בראשיתה של התקופה, נשאר בשימוש במאה הראשונה לסה"נ, ובסמוך לו נוסדה (או שופצה) בעת היא מערכת המים במעין 'עין נקעה' הסמוך. שרידי 'בתי האמידים' שנתגלו במוצא על ידי איזנברג עשויים להיות קשורים בהתיישבות היהודית במקום בשלב מוקדם יותר של התקופה הרומית הקדומה (איזנברג תשל"ד: 64), אולם לאור החפירות האחרונות באתר, ייתכן שהם קשורים בשרידי היישוב המאוחר יותר שנוסד במקום בשנת 70 לסה"נ בקירוב. בתקופה זו מתרחבת מאוד גם הפעילות במרכז ייצור כלי החרס בבנייני האומה.

תמונה יישובית זו עשויה להיות קשורה בתפקיד שמילאו האתרים לאורכה של הדרך באבטחה, באירוח או במתן שירותים לעולי הרגל מיהודה והתפוצות אל בית המקדש בירושלים בפסח, שבועות וסוכות (Fischer, Issac and Roll 2012: 279-282; Fischer 1996: 18-19; שחר תשס"א: 192). על פי מקורות חז"ל, המתייחסים לתקופה שלפני חורבן הבית, הורדוס ארגן את מערכת הדרכים ואת תחזוקתה השוטפת כנגד שודדי דרכים, שפעילותם תוארה פעמים רבות על ידי יוספוס (פישר 2009: 188 וראו הפניות שם). המשנה במסכת שקלים א, א מציינת את שיפוץ הדרכים חודש וחצי לפני הגעת עולי הרגל בפסח: "באחד באדר משמיעין על השקלים, בחמשה עשר בו קורין את המגילה בכרכין, ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוואות המים, ועושין כל צרכי הרבים, ומציינין את הקברות". גם פילון האלכסנדרוני מתאר "אלפי אנשים מאלפי ערים עולים לבית המקדש, אלה ביבשה, אלה בים, ממזרח, מערב, צפון ודרום, בכל חג" (על החוקים לפרטיהם א: 69-70).

המגדלים בחורבת מצד ובגבעת שאול השתלבו כנראה בארגון מערכת הדרכים, שראשיתה בימי אלכסנדר ינאי, המשכה בימי שלטונו של הורדוס והורדוס ארכלאוס ובזמן המעבר של יהודה למעמד פרובינקיאלית בשנת 6 לסה"נ (פישר 2009: 188, 194).

בשלב זה נראה כי אין בידינו נתונים מספקים בכדי לתארך את מערכות מעיינות הנקבה המוכרים לאורכה של הדרך, אולם הממצא מחפירת חלקי מערכת השלחין בעין מזרוק ומערכת המים בעין נקעה מלמד כי התחזוקה והפיתוח של מערכות המים הסמוכות לאתרים אלו נועדו להבטחתה של אספקת מים קבועה לעוברים בדרך.

התמונה היישובית עד לפרוץ המרד הגדול מלמדת על המשכיות בשימוש בדרך במאה הראשונה לסה"נ. תהליך זה מתרחש במקביל להשתלטות הרומית על הארץ המלווה בנוכחות צבאית באזורים שונים: בירושלים, בקיסריה, בשומרון-סבסטיה, באשקלון, ביריחו ועוד. בשלב זה נוכחותם אינה ניכרת באתרים שנסקרו לאורך הדרך. ייתכן שיש בכך להצביע על מגמה רומית להימנע מחיכוך מיותר באזורים שיש בהם אוכלוסייה יהודית צפופה על מנת שלא לפגוע בעלייה לרגל לירושלים (שחר תשס"א: 187-201; פישר 2009: 189).

מאורעות המרד הגדול

הנתונים החדשים שהוצגו במאמר זה מאפשרים לעמוד בצורה טובה יותר על מידת ההשפעה שהייתה לאירועים הקשורים במרד הגדול נגד הרומאים (66-74/73 לסה"נ) על האתרים לאורכה של הדרך. במרבית האתרים נתגלתה עדות מסוימת הקשורה במאורעות אלו, אולם רק בשני אתרים זו מקבלת ביטוי אדריכלי: בחורבת מצד בעיבוי, בחלוקה מחודשת של חלק מהמרחבים ובהוספת מתקנים, ובחורבת מזרוק בחציבת מתקני מסתור ומערכת מסתור מפותחת לחלק מאוכלוסיית יישוב זה. באתרים שנסקרו לעיל לא נמצאו שכבות חורבן משמעותיות, אך בכולם נמצאו מטבעות מימי המרד, כאשר בחלק מהמקרים (חורבת מזרוק, מוצא) הם נמצאו בהקשרים אדריכליים המצביעים על נטישה, ככל הנראה בעקבות התקדמות חיילי הצבא הרומי. בהקשר זה המטמון שהתגלה בחורבת מזרוק מהווה חידוש חשוב המעיד על פעילות באזור המרוחק כ-13-14 ק"מ מהעיר זמן קצר לפני חורבנה. התקנת מערכת המסתור בחורבת מזרוק והכשרת מערות המפלט בנחל ארזה מהווים חידוש בכל הידוע לנו בנוגע להיערכות תושבי המרחב הכפרי ממערב לעיר לקראת המרד.⁹ פעולות אלו מעידות על נוכחות הכוחות הרומיים בקרבה לאזור זה ועל השפעתם על תושבי האתרים, שלנוכח האיום פעלו בדומה לתושבי הכפרים והיישובים בני התקופה בשאר רחבי יהודה. סביר להניח כי מערכת המסתור בחורבת מזרוק והמערות בנחל ארזה הוכשרו דווקא בשלבים מוקדמים יחסית של המרד, וזאת מהטעמים הבאים:

כבר במהלך הקרבות שנערכו מצפון ומצפון-מערב לעיר בשנת 66 לסה"נ נפגעו היישובים בבית חורון ובגבעון (**מלחמת היהודים** ב: 516 ואילך; שחר תשס"א: 188 וראו שם: הערה 9; Fischer, Issac and Roll 1996: 169). גבעון, המזוהה עם תל ג'יב (Tsafrir, Di-Segni and Green 1994: 126-127), נמצאת במרחק של כחמישה ק"מ מהגדה הדרומית של נחל ארזה ובמרחק של שמונה-תשעה ק"מ במעלה אפיק נחל שורק, כלומר במרחק הליכה של שעות ספורות מהמערות בנחל ארזה. אין ספק כי תושבי הכפרים הושפעו מסמיכות זו לאזור הקרבות וייתכן כי נערכו בהתאם וציידו את המערות לשעת צורך כבר

בשלב זה. המערות שנתגלו בנחל ארזה יכולות היו לשמש את תושבי האתר הסמוך במוצא או אולי את תושבי האתר 'עין המבשר' המצוי במרחק של 650 מ' מעל גדתו הצפונית של הנחל. באתר זה נתגלו שרידי יישוב מימי הבית השני, והוא היישוב הקרוב ביותר לאזור המערות, אולם תוצאות חפירתו טרם פורסמו ועל כן לא ניתן לעמוד על מידת ההקבלה בממצא בו לבין הממצא במערות (Feig in preparation). למסעות הדיכוי שערך אספסאינוס בדרומה של יהודה במהלך שנת 68 לסה"נ יכולה הייתה להיות השפעה דומה על תושבי חורבת מצד וחורבת מזרוק. קשה להניח כי מערות המפלט יכולות היו לשמש את התושבים בתנאים שנוצרו באזור זה במהלך השלבים המאוחרים יותר של המרד, כאשר העיר הייתה נתונה במצור והכוחות הרומיים הגדולים שנזקקו לאספקת עצים ומזון למצור פעלו במרחבים ממערב לעיר (שחר תשס"א: 189-190). בהיבט זה, ההצעה לקשור את מטמון המטבעות מהשנה הרביעית למרד, שנמצא בחורבת מזרוק, לפעילות של סוחר צבאי ולא לנוכחות תושבי האתר, מתיישבת עם הנחתו של פישר שהציע שהאזור בין אמאוס לירושלים התרוקן מיושבי עקב התקדמות הרומאים בשנה השלישית למרד לכל המאוחר (פישר 2009: 195). היעדר שכבות חורבן ניכרות באתרים לאורך הדרך תומך בהנחה שאלו ננטשו לאור התקדמות הלגינות הרומאים לכיוון העיר. תמונה זו מתיישבת גם עם העדות היחידה לקרבות באזור הסמוך לעיר ב-66 לפנה"ס על ציר מעלה בית חורון.

'בין המרידות' והתקופה הרומית המאוחרת

במרבית האתרים שנסקרו לעיל מתחדשת הפעילות זמן קצר יחסית לאחר נטישתם. הממצא האפיגרפי מאבו ע'וש ומאפיני הממצא הקרמי שנמצאו בשלושה מהאתרים (עין נקעה, מוצא ובנייני האומה) מעידים כי התחדשות הפעילות באתרים אלו קשורה בהיאחזות/התיישבות של חיילים (או ווטרינים) מהצבא הרומי לאורך קטע הדרך בין אבו ע'וש לבנייני האומה. בדומה לתקופה ההרודיאנית/הרומית הקדומה (עד למרד החורבן), נראה כי גם זו תקופה של שגשוג יחסי באתרים לאורכה של הדרך. נוכחות הלגיון העשירי בירושלים והלגיון החמישי באמאוס הייתה קשורה קרוב לוודאי גם לפיקוח על הדרכים הראשיות המוליכות אל העיר (פישר 2009: 195), ולמחנה הצבאי שהיה ככל הנראה באבו ע'וש היה בו ודאי תפקיד מרכזי. הכתובת האימפריאלית שנתגלתה באבו ע'וש מהווה עדות להקמתו של מוצב/מחנה זה לא יאוחר לשנת 71/72. בחירת מיקום המחנה עשויה להיות קשורה בגורמים אחדים: א. מיקומו בדיוק במרכז של הדרך, במרחק שווה של תשעה מיל רומי לירושלים ולאמאוס, אפשר שליטה ומתן תגובה צבאית לשני האזורים. ב. במקרה שהמחנה אכן היה ממוקם בשיא הגובה של דיר אל-עזאר, אזי הוא חלש על צומת הדרכים הסמוך, בו מתפצל מהדרך סעיף נוסף העולה לירושלים דרך בידו ואל ג'יב (גבעון), (Fischer, Issac and Roll 1996: 93).

יש להניח שהכוחות הרומיים, שפעלו לאורך הדרך עוד קודם לחורבנה של ירושלים בשנת 70 לסה"נ, יכולים היו לעשות שימוש במבני המגורים, במתקנים ובמקורות המים של היישובים שננטשו ככל הנראה כבר בשלב מוקדם יותר של המערכה. מאפינייה הייחודיים של מערכת המים בעין נקעה והממצא הקרמי שעלה בחפירתה עשויים להעיד כי זו שופצה על ידי חיילי הצבא הרומי, אולי על ידי יחידת הוקסילטי (Vexillatio) שחנתה באבו ע'וש. הנחה זו מוצאת ביסוס בעדויות נוספות המצביעות על

מעורבותן של יחידות הצבא הרומי בשיפוץ או בהקמה של מערכות מים אחרות, דוגמת המעיין בביתר, שם נמצאה כתובת המזכירה את הוקסילטיו של הלגיונות החמישי והאחד־עשר (Clermont-Ganneau 1894); אמת המים העליונה לירושלים, שנבנתה או שופצה על ידי חיילי הלגיון העשירי, כפי שניתן ללמוד מכתובות לטיניות החרותות על חוליות צינור האבן באזור בית לחם (ביליג תשע"ב: 78–79 וראו הפניות שם); ואמת המים בקיסריה בה מוכרות כתובות של הוקסילטיו של הלגיון השישי ושל הלגיון העשירי (עולמי ורינגל תשל"ד וראו הפניות שם).

ראשית זמנה של ההתיישבות באתר הרומי במוצא הולכת ומתבררת בימים אלו, אולם כבר מנתוני החפירות הקודמות שנעשו באתר זה נראה כי הוא התקיים בזיקה מיידיית לאירועי המרד הגדול (איזנברג תשמ"ד) והתקיים לפחות עד לסוף המאה השנייה לסה"נ (מזרחי 2015). חלק מהממצאים קשורים מבחינת תרבותם החומרית לזו המאפיינת חיילים או ווטרינים של הצבא הרומי. העדות הארכיאולוגית מתיישבת עם ההצעה לזהות במקום את מושבת הווטרנים אמאוס־קולוניה של הלגיון העשירי הנזכרת אצל יוספוס (ראו לעיל). עם זאת יש להכיר במגבלות היכולת של הדיסציפלינה הארכיאולוגית בקביעת זהות אתנית של תושבי האתר באופן חד משמעי על סמך ממצא קרמי או ממצא קטן אחר, ועלינו להתמקד לתוצאות החפירה הנרחבת שנעשתה באתר במהלך ימים אלו.

לחפירות שנערכו באתר בנייני האומה חשיבות מיוחדת בשל היקפן הנרחב ובשל מציאת בית יוצר לכלי חרס מהתקופה שלאחר המרד הגדול, שחזר לפעול תחת פיקוח הלגיון הרומי (לוי ובארי תשע"ח). מחקר עתידי של כלי חרס שנמצאו ביישובים לאורך הדרך, ושמקורם עשוי להיות בבית היוצר בבנייני האומה, עשוי להעיד על זיקה ליישובים אלה ועל התרבות החומרית של יושביהם.

התמונה המצטיירת בנוגע להיאחזות הצבא הרומי באתרים לאורך הדרך לאחר המרד הגדול היא של ניצול המשאבים הקיימים; כך בשימוש בחורבת מצד לצורך סיורים צבאיים, בשיפוץ המעיין בעין נקעה ובהמשך הפעילות בבית היוצר בבנייני האומה. מעניין במיוחד להצביע על התופעה הנוגעת לקשר האפשרי בין יחידות הלגיון למפעל מעיינות הנקבה. העדויות ההולכות ומצטברות מצביעות על כך שבנוסף לאבטחת הדרך הקדיש הצבא משאבים ומאמצים לניצול מקורות מים אלו. היאחזות הצבא הרומי לאורך הדרך התרכזה בעיקר בקטע שבין בנייני האומה ועד לאבו ע'וש. אזור זה שופע מעיינות ואדמות נוחות לעיבוד, ומבחינה זו ייתכן כי לשיקולים הנוגעים לשליטה על מקורות המים ועל קרקעות חקלאיות היה גורם מכריע בבחירת מיקומה של ההתיישבות. התשתית החקלאית הקיימת של היישובים היהודיים שהתקיימו במקום הקלה בוודאי על תהליך זה, וקרבת היישובים לדרך אפשרה מעבר נוח ובטוח של סחורות והגנה על עורק התחבורה הראשי שחיבר בין החוף לאמאוס, לקולוניה שהוקמה במוצא, ומשם לירושלים. פרט לממצאים שנתגלו בחורבת עקד, אין בידינו עדויות מובהקות לחידוש היישוב היהודי לאחר המרד הגדול באתרים שנסקרו לאורכה של הדרך ממערב לעיר. מבחינה זו מעניינת ההשוואה ליישוב המשמעותי, שהוקם לאחר המרד הגדול ונחשף בשועפט, בצמוד לדרך הראשית לירושלים מצפון. יישוב זה כלל, ככל הנראה, אוכלוסייה מעורבת של יהודים ונוכרים והוא מתוארך לאור הממצא הקרמי והנומיסמטי לפרק הזמן שבין המרידות (בר נתן וסקלר־פרנס תשס"ח).

מרד בר־כוכבא

חורבת עקד היא האתר היחיד הקשור בדרך בו נתגלו עדויות מובהקות לפעילות המיוחסת לימי מרד בר־כוכבא. מיקומו בשוליים המערביים של הרי יהודה (בניגוד לשאר האתרים) ובזיקה לשני סעיפי הדרך העולים מאזור אמאוס לירושלים מקשה לייחס את ההערכות בו בזיקה לדרך אמאוס – קרית יערים – ירושלים. מכאן שאין בידינו ידיעות בנוגע למעורבות שאר האתרים בסמוך לדרך בזמן מרד בר־כוכבא. מעניינת במיוחד היא שאלת מעורבותו של היישוב במוצא תחתית, בו התגוררו ווטרינים של הלגיון הרומי.

המאה השנייה עד המאה הרביעית לסה"נ

במחצית השנייה של המאה השנייה לסה"נ שופץ קטע הדרך בין אמאוס לירושלים, שולבו בו תחנות דרך והוצבו אבני מיל דוגמת אלו שנמצאו בחורבת מצד ואבו ע'וש. פעולה זו מעידה על חשיבות הדרך גם בתקופה זו. בשלב זה של המחקר קשה לקבוע עד מתי נמשכה ההיאחזות הרומית לאורך הדרך ואת האופן שבו השתלבה האוכלוסייה שהתיישבה באזור בשלהי התקופה הרומית ובראשית התקופה הביזנטית (המאה הרביעית לסה"נ). עם זאת ייתכן שהממצאים שנתגלו בתחומי הכפר באבו ע'וש (ממצא קרמי, נומיסמטי וארון העופרת), ובשרידי המבנה האזרחי (ככל הנראה וילה) שנחפרו מחדש בתל מוצא ובמצד בגבעת שאול, מעידים כי נוכחות זו נמשכה לפחות עד למאה השלישית לסה"נ. כך או כך הלגיון העשירי חנה בירושלים משנת 70 ועד לסופה של המאה השלישית לסה"נ, וסביר להניח שלאחרים הסמוכים היה תפקיד חשוב באספקה סדירה של מוצרים שונים ומזון ליחידות הלגיון (ברוך תשנ"ט; פישר 2009: 197).

הסקירה שהוצגה לעיל מאפשרת להעלות כמה מסקנות כלליות בנוגע לקשר בין סוגי האתרים למיקומם לאורכה של הדרך: המצדים בחורבת מצד וגבעת שאול שימשו כנקודות ביקורת, ומכיוון שכך, הם הוקמו בנקודות השולטות על קטעים תלולים הנוחים להגנה. שיקול זה גבר על טעמים אחרים, דוגמת הצורך במקור מים חיים בסמיכות לאתר וקיומם של שטחים חקלאיים הנוחים לעיבוד. בבחירת מיקומה של המצודה בחורבת עקד והמחנה הצבאי הרומי, שהתקיים ככל הנראה באבו ע'וש, נלקחו בחשבון שיקולים אסטרטגיים רחבים יותר. המצודה בחורבת עקד חלשה על מוצא הדרכים היורדות מהרי ירושלים ועל הדרך אל החוף, ואילו המחנה באבו ע'וש שלט על הדרך מאמאוס ועל הצומת בין דרך זו לסעיף הנתיב העולה דרך בידו ואל ג'יב לירושלים. שני אתרים אלו מוקמו באזורים בהם שטחים חקלאיים נרחבים הנוחים לעיבוד ותצפית רחבה על סביבתם. בבחירת מיקומם של היישובים שנתגלו לאורכה של הדרך נעדרים שיקולים אסטרטגיים של שליטה טופוגרפית, תצפית ונוחות הגנה. כך בחורבת מזרוק המצויה בשיפולי שלוחה הנשלטת מכיוון תל קרית יערים; בשרידי היישוב הדלים שנתגלו למרגלות דיר א'־שייח בתחומי אבו ע'וש; באתר שנתגלה בתחומי מושב בית נקופה וביישוב שנחפר במוצא תחתית, הנשלט כמעט מכל עבריו. נראה כי השיקולים המובילים באתרים אלו קשורים בעיקרם בקרבתם של מקורות מים חיים, שטחים חקלאיים הנוחים לעיבוד, קרבה לדרך ותנאים טופוגרפיים המאפשרים את התפתחות היישוב. נראה כי בבחירת מיקומו של בית היוצר באתר בנייני האומה נעדרים חלק מהשיקולים הנ"ל (קרבה למקור מים ושטחים חקלאיים), וייתכן כי השיקול המוביל בבחירת מיקומו של האתר קשור בכך שהוא נהנה מחד מקרבה יחסית

לעיר ירושלים שעבור אוכלוסייתה יוצרו בוודאי מרבית הכלים, ומאידך גם הייתה לו גם גישה אל היישובים הסמוכים אל העיר מכיוון מערב.

הערות

- 1 המחברים, ארכיאולוגים במרחב ירושלים ובמרחב מרכז של רשות העתיקות, מבקשים להקדיש מאמר זה לזכרו של דוד עמית, אשר ליווה בעצות טובות וניסיונו הרב חלק מהחפירות הנזכרות במאמר זה במסגרת תפקידו כארכיאולוג מנחה במרחב ירושלים. אנו מודים לש' וקסלר־בדולח, י' זלינגר ונ' זנטון על שקראו את טיוטת המאמר והעירו הערות מועילות.
- 2 לתיאור הממצא הארכיאולוגי הכללי בתחומי אמאוס (ניקופוליס) ראו Fischer, Issac and Roll 1996: 150–151.
- 3 לתיאור מפורט של תוואי הדרך ראו: Fischer, Issac and Roll 1996: 87–98. להצעת זיהוי מעלות מדורגים חצובים נוספים בדרכים העולות מהשפלה לירושלים, עדות לנתיבי עלייה לרגל מימי הבית השני, ראו טפר וטפר 2013 והפניות שם.
- 4 כאמור לעיל במערכת המסתור נמצאו גם טיפוסים קרמיים המופיעים גם במחצית הראשונה של המאה השנייה לסה"נ. אולם אלו נמצאו במיעוט יחסי, ובפני עצמם אינם מאפשרים לשייך את המכלול לתקופה זו.
- 5 ייתכן כי הממצאים נסחפו אל המערה. אנו מבקשים להודות לג' בראקי על מידע זה שנמסר לד' עין מור בע"פ.
- 6 אבן מיל הנושאת כתובת זהה נמצאה לאחרונה גם בתחנת המיל ה־IX בכביש איליה קפיטולינה־אלוותרופוליס (שטיבל ואחרים 2017: 68).
- 7 החפירה נערכה בניהולם המשותף של א' לנדס־נגר וי' ורדי (הרשאה 1987).
- 8 מוצא הנזכרת בתלמוד מזהה עם קלונייה (בבלי סוכה מ"ה א; ירושלמי סוכה ד, נ"ד, ע"ב). שם שמקורו במילה הלטינית: Colonia. שם זה השתמר גם בשמו של הכפר הערבי שהתקיים במקום עד למלחמת העצמאות. בברית החדשה נזכר כפר בשם אמאוס במרחק של שישים סטאדיות מירושלים. הזיהוי של מוצא עם קלונייה/קולוניה מקובל במחקר, ולעומת זאת הזיהוי של אמאוס הנזכרת בברית החדשה (לוקס כד, יג) ואצל יוספוס (ראו לעיל) אינו ודאי. יש המזהים אותה בעיר אמאוס ואחרים מזהים אותה במוצא, אבו ע'וש או אתרים אחרים. לדיון בבעיית הזיהוי ראו: Fischer, Issac and Roll 1996: 223–225.
- 9 תופעת השימוש במערות טבעיות למסתור לשהות קצרה או ממושכת מוכרת ומתועדת היטב במחקר הארכיאולוגי בעיקר ממדבר יהודה (אשל ועמית תשנ"ט; אשל ופורת 2009; ומאזור הגליל שבטיאל 2015; צבר ואחרים 2015). השימוש האינטנסיבי במערות אלו בהרי יהודה חל בעיקר במהלך מרד בר־כוכבא (132–135 לסה"נ), אולם בחלק ניכר מהמערות נמצאו עדויות לכך ששימשו כבר במהלך מאורעות הקשורים ב'מרד החורבן' (66–73 לסה"נ) ואף קודם לכן במהלך התקופות הפרסית וההלניסטית (ראו במיוחד פורת ואשל 2008 והפניות שם; דוידוביץ', פורת ואולמן 2016: 3–32; Lapp and Lapp 1974). המערות מנחל ארזה מצטרפות למערות מפלט נוספות המוכרות מאזור הרי ירושלים (עין מור 2009) והן מהוות את המופע המזרחי ביותר באזור זה.
- 10 הצעתם של פינקלשטיין ואחרים לזהות בשרידי מסד האבן שנחשף באזור שיא הגובה של דיר אל עזאר כחלק ממחנה רומי (Finkelstein et al. 2018) עשויה להתיישב עם הנחות אלו, אולם היא מצריכה ביסוס נוסף בממצא.

מקורות

מקורות עתיקים

אוסביוס. **אנומסטיקון** (תרגום ע"צ מלמד). ירושלים תשכ"ו.

יוסף בן-מתתיהו, פלוויוס. **תולדות מלחמות היהודים ברומאים** (תרגום ל' אולמן). ירושלים. 2009.
 כתבי פילון האלכסנדרוני. **על החוקים לפרטיהם** (De specialibus legibus) א (תרגום ח' שור).
 דניאל-נטף ס' (עורכת). תש"ס.

ספרות מחקר ומאמרים

אדלשטיין ג' תשנ"ד. וילה רומית בעין יעל. **קדמוניות** קו: 114-119.

איזנברג ע' תשל"ד. מוצא. **חדשות ארכיאולוגיות** מח-מט: 64-65.

איזנברג ע' וסקלר-פרנס ד' 2005. מוצא. **חדשות ארכיאולוגיות** 117 (1.4.2019).

אבנר ר' 2015. ירושלים, עין יעל. **חדשות ארכיאולוגיות** 127 (1.4.2019).

בארי ר' 2015. בית נקופה. **חדשות ארכיאולוגיות** 127 (1.4.2019).

בארי ר' ולוי ד' תש"ע. חפירה במלון קראון פלאזה (בנייני האומה). **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה** ד: 119-129.

בארי ר' ולוי ד' תשע"ח. ייצור קרמיקה בירושלים מתקופת הבית השני ועד שלהי המאה השנייה לסה"נ לאור חפירות באזור בנייני האומה ומלון 'קראון פלאזה'. **קתדרה** 168: 7-38.

ביליג י' תשע"ב. אמת המים העליונה, כנסיית הקתיסמה ושרידים אחרים לצד דרך חברון, ירושלים.
עתיקות 69: 69-90.

בן-ארי נ' 2016. תל קרית יערים, מערב. **חדשות ארכיאולוגיות** 128 (1.4.2019).

בר נתן ר' וסקלר-פרנס ד' תשס"ח. יישוב יהודי באורנה בין שתי המרידות. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה** א: 57-64.

גודוביץ' ש' תשנ"ו. מערת קבורה מן התקופה הרומית במוצא עלית. **עתיקות** XIX: 63-70*.

גיבסון ש' ולואיס ר' תשע"ז. על שיטת תיארוך טרסות במרחב ירושלים. בתוך א' ברוך וא' פאוסט
 עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 22: 281-301.

גיחון מ' תשמ"ג. ההבט הצבאי של מרד בר-כוכבא על פי חקר מערכות המסתור. **קתדרה** 26: 30-42.

גיחון מ' 1992. עקד חורבת. בתוך א' שטרן עורך. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 4. ירושלים. עמ' 1252-1254.

דידוביץ' א', פורת ר' ואולמן מ' 2015. מערות מדבר יהודה: ארכיאולוגיה והיסטוריה. בתוך ע'
 פרומקין עורך. **אטלס מערות מדבר יהודה וספר המדבר**. ירושלים. עמ' 23-37.

היזמי ח', הבר מ' ואהרונוביץ' י' תשע"ד. חורבת עקד — דוח ראשוני של עונת החפירה משנת 2012.
במעבה ההר, מחקרי הר אפרים ובנימין 3: 193-211.

- זיסר ב' 2001. **היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ספר י' וטפר י' 2013. המעלות המדורגים בדרכי עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ז'**: עמ' 195–206.
- לוי ד' ובארי ר' תשע"ח. בתי היוצר בבנייני האומה כראי לשינויים היסטוריים ותרבותיים בירושלים במאות ה' לפסה"נ–ה' לסה"נ. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יא'**: 143–124.
- ליבוויץ י' 1957. מוצא. **עלון אגף העתיקות של מדינת ישראל 5–6**.
- מרקוס מ' 1993. **הרי ירושלים. סקר נוף ומסלולי טיול**. ירושלים.
- מזרחי ס' 2015. מוצא תחתית. **חדשות ארכיאולוגיות 127** (1.4.2019).
- נגר א' 2016. כנסייה ביזנטית בסמוך לבית נקופה לצד הדרך הקדומה בין יפו לירושלים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יז'**: 197–211.
- ליפשיץ ע', גדות י', ארובס ב' וצינמון ג' תש"ע. רמת רחל וצפונתיה. **קדמוניות 138**: 58–77.
- סטורצ'ן ב' 2016. עין נקעה. **חדשות ארכיאולוגיות 128** (1.4.2019).
- עדוי ז' 2016. אבו ע'וש. **חדשות ארכיאולוגיות 128** (1.4.2019).
- עולמי י' ורינגל י' תשל"ד. שתי כתובות חדשות של הלגיון העשירי באמת-המים של קיסריה. **קדמוניות 25–26**: 44–46.
- עין מור ד' 2013. סקר קו המים החמישי לירושלים (קטע מזרחי). **חדשות ארכיאולוגיות 125** (1.4.2019).
- עין מור ד' 2015 (א). אבו ע'וש, עין מזרוק. **חדשות ארכיאולוגיות 127** (1.4.2019).
- עין מור ד' 2015 (ב). מבשרת ציון, מחלף הראל. **חדשות ארכיאולוגיות 127** (1.4.2019).
- עין מור ד' בהכנה. שתי מערות מפלט מהתקופה הרומית הקדומה בגדה הדרומית של נחל ארזה. **עתיקות**.
- פורת ר' ואשל ח' 2008. מערות מדבר יהודה במרד הראשון. בתוך ש' בר, עורך. **בהר בשפלה ובערבה. עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל בשנת שלושים לסקר הר מנשה**. ירושלים. עמ' 323–350.
- פישר מ' תשנ"ה. "בקהידס באמאוס". בתוך א' כשר וא' אופנהיימר, עורכים. **דור לדור: קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון**. ירושלים. עמ' 87–97.
- פישר מ' 2009. סוגיית הביטחון לאורך הדרך מאמאוס לירושלים לפני מלחמת החורבן ואחריה: חורבת מצד כמקרה מבחן. בתוך י' גייגר, ח"מ כותן וג"ד שטיבל, עורכים. **ישראל בארצו: קובץ מאמרים ליובלו של ישראל שצמן**. רעננה. עמ' 187–206.
- צבר ר', ליבנר ע', דוידוביץ' א' ולנגפורד ב' 2015. סקר המערות במצוקי הר ניתאי. **קדמוניות 149**: 46–50.
- קיסילביץ' ש', אייריק־רוז א', חלאילה ח' וגרינהוט צ' 2014. מוצא, תל מוצא. **חדשות ארכיאולוגיות 126** (1.4.2019).

שבטיאל י' 2015. השימוש במערות הגליל למקלט בתקופה הרומית הקדומה ובמרד החורבן. **קדמוניות** 149: 51-58.

שחר י' תשס"א. מירושלים ל-'Orine': תוצאות מלחמת החורבן בהר ירושלים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ו: 87-201.

שחר י' תשס"ד. תוצאות מלחמת החורבן באזור ירושלים: העדות הארכיאולוגית. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ט: 105-121.

שטיבל ג"ד, ויגמן א', רוזנטל י' ואיזק ב' 2017. יומא חד הוה חלפה ברתייה דקיסר – כתובת אבן מיל חדשה במיל ה-IX של הכביש הרומי ירושלים-בית גוברין. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** יא: 65-73.

Adler Y. forthcoming. The Miqwa'ot. In R. Be'eri and D. Levi eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma-Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, I: Stratigraphy, Architecture, Other Finds and Syntheses* (IAA Reports).

Aharani Y. 1964. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1961 and 1962*. Roma.

Amit D. forthcoming. Inscribed and Stamped Ring Stands. In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma-Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence* (IAA Reports).

Ariel D.T. forthcoming (a). The Coins. In R. Be'eri and D. Levi eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma-Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, I: Stratigraphy, Architecture, Other Finds and Syntheses* (IAA Reports).

Ariel D.T. forthcoming (b). Locally Stamped Handles. In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma-Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence* (IAA Reports).

Ariel D.T., Marco E. and Betzer P. 2018. A Hoard of First Jewish Revolt Coins Found near Ḥorbat Mazruq (Abu Ghosh). *Strata: Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 36: 11-35.

Arubas B. and Goldfus H. 2005. Introduction to the Excavations. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations at the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (Journal of Roman Archaeology Supplement Series 60). Portsmouth, R.I. Pp. 11-16.

Avi-Yonah M. 1935. Lead Coffins from Palestine. *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine* IV: 87-99, 138-153.

Barkai G. 2005. An Iron Age Stone Weight and Persian and Hellenistic Seal Impression. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations at the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds (Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 60)*. Portsmouth, R.I. Pp.25-28.

Be'eri R. Forthcoming (a). The Pottery from the Iron and Persian Periods. In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence (IAA Reports)*.

Be'eri R. forthcoming (b). Stamped Impressions of the Legio X Fretensis. In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence (IAA Reports)*.

Be'eri R. and Levi D. Forthcoming. Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, near the Western Entrance to Jerusalem. In R. Be'eri and D. Levi eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, I: Stratigraphy, Architecture, Other Finds and Syntheses (IAA Reports)*.

Ben-Ari N. 2015. Ein Mazruk (Abu Ghosh). *Nelson Glueck School of Biblical Archaeology 3*: 14-34 (Hebrew).

Berlin A. 2005. Pottery and Pottery Production in the Second Temple Period. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations at the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds (Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 60)*. Portsmouth, R.I. Pp. 29-60.

Clermont-Ganneau C. 1894. Une inscription romaine de Bettîr près de Jérusalem. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 38e année, N. 1. Pp. 13-14.

Eck W. 1999. Sectus Lucillius Bassus, der Eroberer von Herodium, in einer Bauinschrift von Abu Gosh'. *Scripta Classica Israelica* 18: 109-120.

Eck W. 2014. Nos. 712, 722- 723, 735 and 748. In H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll and A. Yardeni (eds). *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae I : Jerusalem 1–704*. Berlin–New York.

Ein Mor D. Forthcoming. Horvat Mazrûk, Remains of a Rural Settlement from the Late Hellenistic-Roman Periods and a Hiding Complex from the Roman period, at the Fringes of Abu- Gosh. *Atiqot*.

Feig N. In preparation. 'En Ha- Mevaser: A Rural Settlement from the Iron Age until the Mamluk Period.

- Finkelsstein I., Römer Th., Nicolle C., Dun- Seth Z.C., Kleiman A., Mas J., and Porat N. 2018. Excavations at Kiriath- Jearim Near Jerusalem 2017: preliminary Report. *Semitica* 60: 31-83.
- Fischer M. 2012. *Ḥorvat Mešad: A Way-Station on the Jaffā–Jerusalem Road* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 30). Tel Aviv.
- Fischer M., Isaac B. and Roll I. 1996. *Roman Roads in Judaea II: The Jaffā–Jerusalem Roads* (BAR Int. S. 628). Oxford.
- Golding-Meir N., Cohen-Klonymus A. and Farhi Y. 2017. Salvage Excavations along Highway 1. *Salvage Excavation Reports* 10:197-248.
- Greenhut Z. 2009. Introduction. In Z. Greenhut and A. De Groot *Salvage Excavations at Tel Moza: The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations* (IAA Reports 39). Jerusalem. Pp. 1-7.
- Hershkovitz M. 2005. The Pottery of the Late 1st and 2nd c. A.D. from the 1949 Excavations. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations at the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*Journal of Roman Archaeology, Supplement Series* 60). Portsmouth. Pp. 283-296.
- Hizmi H., Haber, M. and Aharonovich E. 2013. From the Maccabees to Bar Kokhba: Evidence of Fortification and Revolt at Khirbet el 'Aqd. The Results of the Renewed 2012 Excavations. In G. D. Steibel, O. Peleg- Barkat, D. Ben- Ami, S. Weksler-Bdolach and Y. Gadot eds. *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region, Collected Papers Vol. 7:6-24*.
- Kloner A. and Zissu B. 2009. Underground Hiding Complexes in Israel and the Bar Kokhba Revolt. *Opera Ipogea* 1: 9–28.
- Kolska-Horwitz L. forthcoming. The Faunal Remains. In R. Be'eri and D. Levi eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, I: Stratigraphy, Architecture, Other Finds and Syntheses* (IAA Reports).
- Landes-Nagar A. in press. A Byzantine Church Near Beit Neqofa Beside the Ancient Road Between Jaffa and Jerusalem. *ARAM* 30.
- Lapp P.W. and Lapp N.L.1974. Discoveries in the Wādi Ed-Dāliyah. *AASOR* 41.
- Lehmann G. 2005. Pottery of the Iron Age and Persian Periods. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations at the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*Journal of Roman Archaeology, Supplement Series* 60). Portsmouth, R.I. Pp. 17-24.

Levi D. forthcoming. The Roman Pottery (Reign of Herod the Great to the Fall of Jerusalem in 70 CE-Strata VII-VI). In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence* (IAA Reports).

Magness J. 2005. The Roman Legionary Pottery. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations at the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds (Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 60)*. Portsmouth, R.I. Pp. 69-191

Lipschits O. and Bocher E. forthcoming. A New Stamped Handle that Reads Yēhūd Malkīyaw. In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence* (IAA Reports).

Mckinny C., Schwartz O., Barkay G., Fantalkin A. and Zissu B. 2018. Kiriath-Jearim (Deir el-Āzar): Archaeological Investigations of a Biblical Town in the Judean Hill Country. *Israel Exploration Journal* 68/1: 30-49.

Rahmani L.Y. 1999. *A Catalogue of Roman and Byzantine Lead Coffins from Israel*. Jerusalem.

Reifenberg A. 1931. Römische Legionzeigel. *Journal of the Palestinian Oriental Society* XI: 157-158.

Robinson E. and Smith E. 1841. *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea*. London.

Rosenthal-Heginbottom R. 2005. The 1968 Excavation. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations at the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds (Journal of Roman Archaeology, Supplement Series 60)*. Portsmouth, R.I. Pp. 229-282.

Rosenthal-Heginbottom R. forthcoming. The Roman Pottery (Flavian to Antonine Dynasties-Strata V-III). In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence* (IAA Reports).

Sandhaus D. forthcoming. The Late Hellenistic Pottery (Mid-Second Century BCE to Mid-First Century BCE-Stratum VIII). In R. Be'eri, D. Levi and D. Sandhaus eds. *Jerusalem, Excavations at the International Convention Center (Binyanē Ha-'Uma- Crowne Plaza Hotel) 2009-2010: Pottery Workshops from the Second Century BCE to the Second Century CE, II: The Ceramics and Their Epigraphic Evidence* (IAA Reports).

Schürer E. 1979. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C-A.D. 135)*, A new English version revised and edited by Vermes G. and Millar F and Black M. Vol. II, London.

Tsafir Y. Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Roani, Iudaea Palaestina*. Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods. Maps and Gazetteer. Jerusalem.

Tzaferis V. 1974. A Tower and Fortress Near Jerusalem. *Israel Exploration Journal*. 24: Pp. 84-94.

de Vaux R. and Steve M, 1950. *Fouilles à Qarjet el Enab*. Paris.

Vincent H. 1907. Église Byzantine et Inscription Romaine a Abou-Ghôch. *Revue Biblique* 16: 414-421.

Wintle A. G. 2008. Luminescence Dating: Where it has Been and Where it is Going. *Boreas* 37: 471-482.